

<https://helda.helsinki.fi>

Ystyr

Nurmio, Silva

Coleg Cymraeg Cenedlaethol
2020

Nurmio , S & Arman , L 2020 , Ystyr . in S Cooper & L Arman (eds) , Cyflwyniad i
ieithyddiaeth . Coleg Cymraeg Cenedlaethol , Caerfyrddin , pp. 113-124 .

<http://hdl.handle.net/10138/326201>

---

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

Rhan V

Ystyr

30 Cyflwyniad: Creu ystyr

SILVA NURMIO A LAURA ARMAN

Mae semantegwyr a phragmategwyr yn astudio ystyr o wahanol safbwyntiau, er bod y ffin rhwng y ddau faes yn gorgyffwrdd mewn rhai achosion. **Semanteg** (*semantics*) yw'r astudiaeth o ystyr geiriau a brawddegau ac mae **pragmateg** (*pragmatics*) yn canolbwyntio ar ystyr o safbwynt y **siaradwr(aig)** a'r **gwrandawr(aig)**, sef ystyr mewn cyd-destun, neu'r ystyr y mae'r siaradwr yn bwriadu ei gyfleu. Gall **ystyr brawddeg** (*sentence meaning*) (hefyd **ystyr gair**; *word meaning*) fod yn wahanol i **ystyr siaradwr** (*speaker meaning*), felly. Ystyrier:

(86) Mae'n oer, on'd ydy?

Ystyr brawddeg (86) yw fod y tywydd yn oer. Ond gall rhywun ddweud hynny'n chwaraegar ar ddiwrnod poeth iawn gan honni'r gwrthwyneb i'r frawddeg ('mae'n boeth'); dyma ystyr siaradwr, sy'n wahanol i ystyr brawddeg yn yr enghraifft hon. Mae pragmateg yn astudio **llefariadau** (*utterances*) mewn cyd-destun, tra bod semanteg yn canolbwyntio ar ystyron brawddegau. Mae'r ddau beth yn gysylltiedig, fel y trafodir yn Adran 31 'Beth yw semanteg?'

Mae ystyr yn deillio o sawl lefel ieithyddol wahanol. Yn gyntaf, mae lefel y forffem, ac yna mae lefel y gair. Fel y gwelwyd yn Rhan III, mae pob morffem yn cyfrannu gwybodaeth o ryw fath. Mae Adran 32 isod yn cyflwyno'r syniad bod rhai morffemau'n cario mwy o ystyr nag eraill.

Ym maes **semanteg** mae'r syniad o ystyr gair yn cael ei wahanu oddi wrth ffurf y gair. Ar hap a damwain hanesyddol y lluniwyd ffurf ffonolegol geiriau yn ogystal â holl forffoleg a chystrawen ieithoedd y byd, ac eithrio ychydig o ffurfiau arwyddo neu ffurfiau onomatopeiaidd. Ar yr un pryd â'r newidiadau sy'n digwydd i ffurf arwynebol yr iaith, ceir newidiadau yn yr ystyron cysylltiedig. Caiff ystyr gair ei ehangu i gynnwys ystyron newydd sy'n cydweddu, fel y defnydd o'r gair *feuille* 'deilen' yn Ffrangeg i olygu 'dalen, darn o bapur' neu 'haen denau o grwst' oherwydd tebygrwydd eu siâp. Dengys yr enghraifft fod ffurf y gair yn gysylltiedig â gwahanol nodweddiad ei ystyr gwreiddiol ac felly â **chynodiad** (*connotation*) arbennig sydd ar gael i siaradwyr—mae dail yn tyfu ar goed, ond maent hefyd yn denau iawn. Caiff ystyr gair hefyd ei anghofio wrth i ffurfiau newydd ei ddisodli, fel sy'n digwydd i'r gair *dalen* yn Gymraeg: mae'n cael ei disodli gan y gair *deilen* yn ei gyd-destun gwreiddiol fel rhan o blanhigyn. Mae astudio ieithyddiaeth hanesyddol neu **ieitheg** (*philology*; gw. Adran 2.2) yn dibynnu ar ddealltwriaeth o newidiadau mewn ffurf ac ystyr dros amser.

Tu hwnt i'r ffurf, yr un cysyniadau (*concepts*) a geir wrth gyfathrebu mewn unrhyw iaith, er bod amrywiaeth o arferion ieithyddol a diwylliannol ynghylch sut i'w cyfuno. Gelwir yr astudiaeth semantig o elfennau ystyrlon sylfaenol yn **rhesymeg iaith** (*logic of language*), ac mae'n dod yn uniongyrchol o faes **rhesymeg** (*logic*) mewn athroniaeth (gw. Adran 31). Daeth

semanteg yn faes ieithyddiaeth yn yr 20fed ganrif. Er hynny, mae enghreifftiau o astudio ystyr yn wyddonol i'w gweld yn ysgrifau'r hen athronwyr fel Aristotle a Plato, amser maith yn ôl (Crystal 2010:104–105).

Yn ail, mae ystyr yn codi o gyfuno geiriau yn ymadroddion, cymalau a brawddegau (gw. Rhan IV am y gwahaniaeth rhwng y strwythurau hyn). Mae cyfuniad arbennig o eiriau'n cyfyngu ar ystyron posibl gair unigol. Hynny yw, mae ystyr y gair *allwedd*, er enghraifft, yn amwys heb ei gyd-destun: ai teclyn i agor drws sydd dan sylw neu restr esboniadol o symbolau ar fap? Yn Adran 34 ceir eglurhad o'r modd y mae'r cyd-destun yn cael ei gyflwyno gan y cyfuniad o eiriau yn y frawddeg, ond hefyd gan ein gwybodaeth gyffredinol neu gefndirol o'r byd.

Mae ieithyddion sy'n astudio **pragmateg** yn ystyried sut mae iaith yn bodoli o fewn ein dealltwriaeth o'r byd a'n hamgylchedd a sut mae ein dealltwriaeth o'r rhain yn effeithio ar ein ffyrdd o gyfathrebu. Ystyrir pragmateg yn lefel ieithyddol sy'n rhyngweithio â gwybodaeth gyffredinol sy'n **allieithyddol** (*extralinguistic*). Felly, astudiaeth o'r wybodaeth y mae pobl yn ei chyflwyno a'r ffordd mae'r wybodaeth honno'n cael ei chyflwyno yw pragmateg. Ceir amrywiaeth eang o'r arferion hyn o iaith i iaith—ac o ddiwylliant i ddiwylliant—gan fod cymunedau ieithyddol yn cytuno ar wahanol arferion neu draddodiadau **paraieithyddol** (*paralinguistic*). Er enghraifft, mae gwahanol **ystumiau** (*gestures*)—fel ysgwyd pen—yn cyfleu ystyron gwahanol o fewn gwahanol ddiwylliannau. Mae Adran 35 yn gosod sylfeini astudiaethau pragmateg gan esbonio sut i ddadansoddi ystyr ochr yn ochr â gwybodaeth gyffredinol neu dulliau paraieithyddol o gyfathrebu.

Ffigur 16: *Dalen, deilen*

Geirfa allweddol

semanteg	pragmateg
ystyr brawddeg	ystyr siaradwr
llefariadau	cynodiad
ieitheg	rhesymeg iaith
rhesymeg	allieithyddol
paraieithyddol	ystumiau
cyfeiriad	cyfeirydd
dynodiad	triongl semiotig
cynrychioliadau meddyliol	gosodiadau
ffurf resymegol	rhesymeg osodiadol
lecsem	dynodi
gair ffwythiannol	semanteg eirfaol
gwrthystyredd	cyfystyredd
hyponymeg	hypernymedd
meronymau	hypernymau
hyponymau	amlystyredd
metonymedd	synchroni
cyffredinoli	trosiad
confensiynoli goblygaethau	goblygaeth
cyd-siaradwr	dadamwyso
llefariad	ystyr arfaethedig
tynnu casgliad	gwireb
gwireb meintioldeb	gwireb ansawdd
gwireb perthnasedd	gwireb modd
moesgarwch	wyneb
moesgarwch cadarnhaol	moesgarwch negyddol
gweithred bygwth wyneb	gweithred siarad anuniongyrchol
gweithred lefariadol	gweithred fewnlefariadol
gweithred drwylefariadol	strwythur gwybodaeth
ffocws	pwnc
ffocws cyferbyniol	ffocws cywirol
ffocws traethiadol	ffocws polar
ffocws thetig	

31 Beth yw semanteg?

SILVA NURMIO

Mewn ieithyddiaeth, gelwir y maes sy'n astudio ystyr geiriau yn **semanteg**. Ystyr elfennau unigol iaith sydd dan sylw, felly mae semanteg yn cynnwys astudiaeth o ystyr morffemau a chymalau yn ogystal â geiriau, a sut mae'r rhain oll yn cyfrannu at ystyr ei gilydd ac ystyr y frawddeg. **Pragmateg** yw'r maes sy'n astudio ystyr elfennau iaith mewn cyd-destun. Ystyrier y canlynol:

(87) iawn

O ran semanteg, mae sawl ystyr i'r gair *iawn*, fel y gellir gweld mewn geiriaduron. Y diffiniad cyntaf yn GPC yw:

“Yr hyn sy'n gywir, gwir, gwirionedd; tegwch, cyfiawnder; yr hyn y geill dyn ei hawlio, hawl, iawnder; cyfadferiad, iawndal diwygiad, cam, ad-daliad i unioni cam (colled, trosedd), tâl am fywyd dyn, pridwerth; *Diwin*. (yn aml gyda'r fan.) gwaith aberth Crist yn prynu dyn a'i ailgymodi â Duw, dyhuddiant, cymod.”

GPC Ar lein 2014 ‘iawn’

Mae'r ystyron hyn i gyd yn bosibl, hynny yw, maent i gyd yn ystyron o'r gair *iawn*. Ond, mewn cyd-destun arbennig, un ystyr yn unig sydd yna fel arfer. Er enghraifft, gall *iawn* fod yn ateb i'r llefariad *bydda i'n hwyr, sori!* (wrth siarad neu mewn ysgrifen, e.e. neges destun). Ystyr gwahanol sydd yn y llefariadau *mae'r esboniad hwn yn iawn*, neu *wyt ti'n iawn?* Felly, ceir ystyron gwahanol mewn cyd-destunau gwahanol ac mae'n bosibl i siaradwyr ddewis o blith y gwahanol ystyron sy'n bodoli. Felly, mae maes semanteg yn astudio ystyr geiriau fel *iawn* a'u hystyron posibl (neu synhwyrâu, gw. isod), ac mae pragmateg yn canolbwyntio ar y defnydd o'r gair mewn cyd-destun er mwyn cyflwyno gwahanol negeseuon sy'n dibynnu ar y cyd-destun hwnnw.

Ond beth yn union yw ystyr y gair *ystyr*? Gall *ystyr* olygu gwahanol bethau yn Gymraeg, gan gynnwys ystyr ieithyddol yn (88). Mynega'r siaradwr gysylltiad rhwng dau air, y gair Ffrangeg a'r gair Cymraeg:

(88) Ystyr y gair Ffrangeg *chat* yw ‘cath’.

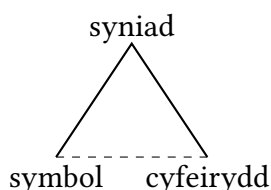
Mae (89) yn dangos barn oddrychol y siaradwr, ac ni sonnir am yr hyn a olygir gan y gair *Nadolig* yn yr un ffordd ag y mae (88) yn sôn am ystyr *chat* yn y Ffrangeg:

(89) Nid prynu llawer o bethau yw gwir ystyr y Nadolig.

Mae mwy o ystyron i'r gair *ystyr*, ond dengys yr enghreifftiau (88)–(89) pa mor bwysig yw gwahaniaethu rhwng gwahanol fathau o ystyr. Ni fynegir ystyr yn yr un ffordd mewn ieithoedd gwahanol, chwaith; gweler [Riemer \(2010:7–13\)](#) am enghreifftiau o Saesneg, Warlpiri, Ffrangeg, a Tsieinëeg, er enghraifft.

Mae angen termau manylach, felly, er mwyn trafod ystyr yn semantegol. O fewn rhai traddodiadau, gwahaniaethir rhwng **synnwyr** (*sense*) a **chyfeiriad** (*reference*) neu **gyfeirydd** (*referent*). Mae gan lawer o eiriau fwy nag un synnwyr, sy'n amlwg o restrir hir o synhwyrâu a geir mewn geiriaduron (fel y rhestr uchod ar gyfer y gair *iawn*; gw. hefyd Adran 54 'Geiriadura a therminoleg'). Soniwyd uchod am ddau synnwyr gwahanol y gair *allwedd* (mae mwy na hynny, gw. *allwedd* yn [GPC](#)): (a) 'teclyn i agor drws' a (b) 'rhestr esboniadol o symbolau ar fap neu destun arall'. Mewn cyd-destunau gwahanol, gall cyfeirydd *allwedd* fod a neu b. Y trydydd term pwysig fel y gellir siarad am ystyr yn fwy manwl yw **dynodiad** (*denotation*) (a'r ferf **dynodi**, *denote*). Dynodiad gair yw'r holl ddosbarth o bethau y gellir cyfeirio atynt gan ddefnyddio'r gair hwn. Mae *allwedd*, er enghraifft, yn dynodi'r holl bethau yn y byd y gellir eu galw'n *allwedd* (gan gynnwys teclynnau a rhestrir o symbolau). Mewn gwahanol lefariadau, mae cyfeirydd a synnwyr *allwedd* yn gallu amrywio.

Wrth siarad am wahanol agweddau ar ystyr, mae tair elfen sylfaenol yn bwysig: yr iaith, y byd allanol, a meddwl dynol. Fel y trafodwyd uchod, mae mwy nag un synnwyr gan air penodol (fel *allwedd*), a gall gyfeirio at sawl cyfeirydd. Yn ogystal â hynny, nid yw pob gair yn yr iaith yn cyd-fynd â pheth neu wrthrych amlwg yn y byd, e.e. *glas*, *datblygu*, *rhinwedd*. Mae semantegwyr wedi ceisio deall y berthynas rhwng geiriau'r iaith a'u cyfeiryddion ers peth amser. Ceisiodd [Ogden & Richards \(1949:10\)](#) ddatrys hyn drwy'r model enwog a elwir yn **driongl semiotig** (*semiotic triangle*). Yn y model hwn, mae'r symbol (gair/brawddeg yn yr iaith) a'r peth neu'r syniad a ddynodir ganddo (y cyfeirydd) yn gysylltiedig drwy syniad ym meddwl y siaradwr. Hynny yw, mae gennyf syniad neu we o syniadau ynghylch beth yw *glas*, er enghraifft.

Ffigur 17: Triongl semiotig ([Ogden & Richards 1949](#))

Pwynt pwysig y model hwn yw na all siaradwyr gael profiad o'r byd yn hollol wrthrychol, heb i'r profiadau fynd trwy'r synhwyrâu, fel golwg a chlyw, er enghraifft. Felly, mae'r cyfeiryddion yn y byd yn dod at siaradwyr fel syniadau neu **gynrychioliadau meddyliol** (*mental representations*). Gw. [Riemer \(2010:13–16\)](#) am drafodaeth bellach.

Soniwyd hyd yn hyn am ystyr geiriau, gan fwyaf, ond mae'n bosibl astudio ystyr brawddegau hefyd. Mae ystyr brawddeg yn cynnwys **gosodiadau** (*propositions*), sef yr hyn a fynegir gan y frawddeg. Gall gosodiad fod yn gywir neu'n anghywir. Yn achos enghraifft (86) uchod, gosodiad y frawddeg yw bod y tywydd yn oer, a gall hynny fod yn gywir neu'n anghywir, gan ddibynnu sut mae'r tywydd ar y pryd. Os yw'n oer, mae gosodiad brawddeg (86) yn gywir ac os nad ydyw, mae'n anghywir. Mae hyn yn perthyn i resymeg, sy'n faes o fathemateg yn ogystal

ag athroniaeth ac ieithyddiaeth. Mewn semanteg, defnyddir rhesymeg i astudio gosodiadau a chadwynau ymresymu ohonynt. Nid llefariadau neu frawddegau uniongyrchol sydd dan sylw, felly. Astudir **ffurf resymegol** (*logical form*) datganiadau, sef eu strwythur gwaelodol, sylfaenol. Ystyrier:

- (90) a. Mae'n rhaid i'r myfyrwyr i gyd sefyll arholiad.
 b. Mae Huw yn fyfyrwr.
 c. Felly: Mae'n rhaid i Huw sefyll arholiad.

Os yw datganiadau (90a) a (90b) yn gywir, mae'r casgliad (90c) yn gywir hefyd.

Mewn **rhesymeg osodiadol** (*propositional logic*) astudir gweithredyddion rhesymegol (*logical operators*), megis y geiriau *a(c)*, *ni(d)*, *os*, *sy'n* creu gosodiadau pellach o rai sylfaenol. Ni thrafodir rhesymeg ymhellach yn y gyfrol hon; am ddarllen pellach, gweler [Riemer \(2010:173–221\)](#).

32 Ystyr geiriau

SILVA NURMIO

Golyga 'ystyr' y berthynas rhwng geiriau, ymadroddion a brawddegau ar y naill llaw, a phethau, nodweddion a sefyllfaoedd yn y byd ar y llaw arall. Yn y rhan hon, canolbwyntir ar ystyr geiriau, neu, yn fwy manwl, ar ystyr **lecsemau** (*lexemes*). Lecsem yw'r enw CATH neu'r bôn berfol CAN-, er enghraifft. Geiriau yw'r ffurfiau ffurfdroadol a lunnir ohonynt (gw. Rhan III), e.e. *cathod* neu *canaf* (*i*), *canwn* (*ni*), a.y.b., ond maent i gyd yn rhan o'r un lecsem, sef CATH neu CAN-.

Lecsem yw'r ffurf a restrir mewn geiriaduron; nid oes rhaid rhestru pob ffurf ohono ar wahân (*cath* sydd mewn geiriadur, ac nid oes cofnod gwahanol ar gyfer *cathod*). Felly pan sonnir am eiriau yma, lecsemau sydd o dan sylw mewn gwirionedd.

Mae gan eiriau fwy nag un math o ystyr. Er enghraifft, **geiriau geirfaol** (*lexical words*) yw rhai fel CATH a CAN- uchod: maent yn cyfeirio at bethau neu weithredoedd. Mae geiriau geirfaol yn **dynodi** (*denote*) rhywbeth, fel peth, gweithred neu syniad. Mae'r gair *cath*, er enghraifft, yn dynodi anifail bach pedwartroediog a blewog. Mae *canaf* (*i*) yn dynodi'r weithred o 'gynhyrchu seiniau cerddorol â'r llais' (*canaf* [GPC](#)) a hefyd mai'r person cyntaf unigol (*mi*) sy'n canu.

Geiriau ffwythiannol (*function words*) yw rhai megis y fannod *y(r)* ac ad-ddodiaid fel *i*, *wrth*; mae iddynt ystyr gramadegol yn hytrach nag ystyr geiriol. Yn Rhan III, trafodwyd ystyr elfennau ffurfdroadol a deilliannol (*inflectional and derivational elements*), megis olddodiaid. Nid geiriau ydynt, ond mae ganddynt ystyr er hynny; maent yn dynodi perthnasau yn ôl y categorïau ffurfdroadol neu ddeilliannol. Er enghraifft, gellir dweud mai ystyr yr olddodiad *-au* yn *siopau*, *rhannau*, a.y.b., yw rhif lluosog (sy'n gategori ffurfdroadol). Ystyr *-wr* yn *gyrrwr*,

adeiladwr, a.y.b., yw ‘person sy’n gwneud y weithred a ddynodir gan y ferf (e.e. *gyrru*, *adeiladu*)’; mae *-wr* yn olddodiad deilliannol. Ond nid yw hwn yr un fath ag ystyr geiriau geirfaol, megis *cath* neu *canaf*. Ni cheir *-au* neu *-wr* fel geiriau annibynnol. Nid yw’n hawdd diffinio beth yn union yw gair (gw. Adran 14), ond yn fras, mae gan eiriau geirfaol fel *cath*, *bwrdd*, *meddwl*, ayb. ystyr annibynnol (heb unrhyw gyd-destun). Fel arfer, rhestrir geiriau mewn geiriaduron ond mae rhai geiriaduron, fel *Geiriadur Prifysgol Cymru*, yn rhestru olddodiaid hefyd.

Math arall o eiriau yw **marcwyr disgwrs** (*discourse markers*), megis *wel* yn (91):

(91) *wel, dwi ddim yn siŵr am hynny*

Mae geiriau fel *wel*, *ond*, yn ogystal ag ymadroddion fel *a dweud y gwir*, *ta beth*, *wedi’r cyfan* a.y.b., yn cysylltu’r disgwrs â rhywbeth a ddywedwyd cyn hynny, neu gallant fynegi barn neu agwedd meddwl y siaradwr. Canolbwyntir yma ar ystyr geiriau geirfaol. Gelwir astudiaeth o’r math hwn yn **semanteg eirfaol** (*lexical semantics*).

Mae semantegwyr yn astudio’r perthnasau rhwng geiriau sy’n gysylltiedig yn semantig, mewn gwahanol ffyrdd. Y perthnasau hyn yw **gwrthystyredd** (*antonymy*), **cyfystyredd** (*synonymy*), **meronymedd** (*meronymy*), **hyponymedd** (*hyponymy*), a **hypernymedd** (*hypernymy*). Gweler [Riemer \(2010:135–172\)](#) am drafodaeth bellach. Mae parau o eiriau gwrthystyr amlwg yn cynnwys e.e.:

(92) a. *da~drwg*
b. *addas~anaddas* (â’r rhagddodiad *an-* sy’n creu gwrthystyron llawer o eiriau Cymraeg)

Mae gan rhai geiriau fwy nag un gair gwrthystyr, e.e. *bachgen~gŵr* (os gwrthgyferbynnir oed) a *bachgen~merch* (gwrthgyferbynnu rhyw). Nid oes gwrthystyr amlwg i bob gair, e.e. *coeden*, *pwyllgor*. Gwahaniaethir fel arfer rhwng **gwrthystyron graddadwy** (*gradable antonyms*) megis *byr~hir*, a **gwrthystyron anraddadwy** (*ungradable antonyms*) megis *byw~marw*. Mae’n bosibl bod yn fyrrach na rhywbeth neu rywun arall, ond nid yn fwy marw; mae byw a marw yn gyflyrau absoliwt.

Cyfeiria geiriau cyfystyr at yr un peth, e.e.

(93) a. *pert/prydfferth*
b. *allwedd/goriad*
c. *gofyn/holi*

Fel arfer, mae rhyw fath o wahaniaeth rhwng y ddau air, o ran ystyr manwl neu o ran defnydd. Er enghraifft, mae rhywun yn *gofyn cwestiwn*, nid yn ***holi cwestiwn*. Mae *prydfferth* yn fwy cyffredin ar draws ardaloedd a chyweiriau iaith na’r gair *pert*, sy’n fwy cyfyngedig ac yn cael ei ddefnyddio mewn iaith anffurfiol mewn rhai tafodieithoedd yn unig. Mae rhai parau cyfystyr yn gwbl dafodieithol, ond fel arfer mae un yn fwy derbyniol mewn iaith ffurfiol na’r llall, e.e. *allwedd* a *goriad*.

Mae **meronymau** (*meronyms*) yn dynodi perthynas rhan i rywbeth cyfan (‘mae X yn rhan o Y’). Er enghraifft, mae *bys* yn feronym o *llaw*, ac mae *llaw* yn feronym o *braich*.

Hypernymau (*hypernyms*) yw geiriau sy’n dynodi dosbarthiadau uwch neu gyffredinol, e.e.

ci neu *coeden*. Dynoda **hyponymau** (*hyponyms*) is-ddosbarthiadau neu rywogaethau ohonynt. Er enghraifft, mae *Labrador* a *Chihuahua* yn hyponymau o'r dosbarth hypernymaidd *ci*. Hyponymau o'r hypernym *coeden* yw *derwen* a *bedwen*, er enghraifft.

Gall un gair hefyd gael mwy nag un synnwyr. Mae hynny'n bosibl drwy **amlystyredd** (*polysemy*) a **homonymedd** (*homonymy*), ac mae'n anodd gwahaniaethu rhwng y ddau. Mae [Watkins \(1961:219\)](#) yn rhoi enghreifftiau o amlystyredd gyda'r gair *troed/traed*. Synnwyr gwreiddiol y gair yw rhan o'r corff, ond ceir defnydd newydd, trosiadol yn yr ymadroddion canlynol: *mae'r gath yn gorwedd wrth draed y gwely*, *mae traed y gadair yna'n gam*, *mae'r hen dŷ ar ei draed byth*. Mae trosiadau corfforol yn niferus drwy ieithoedd y byd; gellir sôn am *goes cadair*, *chair leg* neu'r Almaeneg *Stuhlbein* 'cadair-goes'. Yma, mae ystyron newydd wedi datblygu trwy drosiad (*metaphor*) o'r ystyr gwreiddiol.

Mae homonymedd yn cyfeirio at eiriau megis Saesneg *bank* 'banc' (sefydliad/adeilad) a *bank* 'llethr, ochr' (darn o dir). Yn yr achos hwn, geiriau gwahanol ydynt yn hanesyddol (cf. eu cofnodion yn yr *Oxford English Dictionary*; [OED](#)) sydd bellach yn unffurf. Enghraifft arall yw'r Ffinneg *kuusi* 'chwech' a *kuusi* 'pinwydden'. Nid yw'r gwahaniaeth rhwng amlystyredd a homonymedd yn glir ym mhob achos. Os nad yw tarddiad neu etymoleg y ddau air unffurf ar gael, ni ellir gwybod a ydynt yn unffurf oherwydd newid hanesyddol sydd wedi peri iddynt ddod yn unffurf (megis Saesneg *bank* 'banc' a *bank* 'llethr') neu a yw un gair wedi datblygu synhwyrâu newydd (*traed* 'rhan o'r corff' vs. *traed* 'rhan o ddodrefnyn' ayb.)

Mae'n bosibl defnyddio gair mewn ystyr trosiadol (*figurative*) sy'n wahanol i ystyr arferol y gair. Mae **metonymedd** (*metonymy*) yn golygu defnydd lle y cyfeirir at y peth cyfan drwy ddefnyddio gair am ran o'r peth, e.e. Saesneg *screen* am y neuadd gyfan mewn sinema (*Screen 1, 2*, a.y.b.), nid y sgrin ei hun yn unig.

33 Newid hanesyddol a semanteg

SILVA NURMIO

33.1 Newid hanesyddol mewn enwau

Mae ystyr, fel agweddau eraill ar iaith, yn newid yn hanesyddol, ac mae ystyr nifer o eiriau mewn testunau Cymraeg Canol yn aneglur i siaradwyr Cymraeg Modern. Ystyrier, er enghraifft:

(94) Gorllwyn ydd wyf ddyn geirllaes ([Dafydd ap Gwilym](#), 111, 14^{fed} ganrif)

Llinell gyntaf y gerdd enwog 'Morfudd fel yr Haul' yw [\(94\)](#). Aralleiriad o'r llinell gan y golygyddion yw 'aros yr wyf am ferch dawl ei llais'. Yr oedd ystyr *dyn* yn ehangach yn y cyfnod hwn, gan gynnwys 'bod dynol', 'gŵr', ond hefyd 'gwraig, merch', fel yn y gerdd. Mae synhwyrâu'r gair *dyn* wedi eu cyfyngu erbyn y cyfnod modern i gynnwys 'bod dynol (gwryw)'

yn unig. Ond mae'r hen synnwyr ehangach yn amlwg mewn ffurfiau deilliannol o'r gair *dyn*, e.e. *dynol* (*hawliau dynol*, *dynolryw*), sy'n cyfeirio at bobl yn gyffredinol.

Wrth siarad am newid ystyr, mae'n bwysig gwahaniaethu rhwng **syncroni** (*synchrony*) a **diacroni** (*diachrony*). Canolbwyntia astudiaethau synchronig ar iaith ar adeg benodol, e.e. Cymraeg Cyfoes yn 2018. Mae ieithyddiaeth ddiacronig, ar y llaw arall, yn astudio newid yn hanesyddol, rhwng 1990 a 2018, er enghraifft, neu rhwng Cymraeg Canol a Chymraeg Cyfoes. Mae amrywiaeth synchronig mewn synhwyrâu gair, megis amlystyredd, yn wahanol i ehangu neu gyfyngu ystyr geiriau dros amser. Ond mae'r ddwy ffenomen hyn yn gysylltiedig, ac mae amlystyredd yn ganolog i ddeall newid hanesyddol. Gyda newid ystyr y gair *dyn* uchod, gwelir mai gair amlystyr ydoedd mewn Cymraeg Canol, ac yn cynnwys y cyfeiryddion 'bod dynol (benyw)' a 'bod dynol (gwryw)'. Yr hyn sydd wedi digwydd rhwng Cymraeg Canol a Chymraeg Cyfoes yw **cyfyngu** r ystyr, sef colli un o'r cyfeiryddion a'r synhwyrâu gwreiddiol.

Mae **ehangu** neu **gyffredinoli** (*generalisation*) ystyr hefyd yn bosibl. Mae'r gair Llydaweg *bugel* (sy'n gytras â *bugail*) yn golygu 'plentyn' mewn Llydaweg Cyfoes. 'Rhywun sy'n bugeilio' oedd yr ystyr gwreiddiol yn Llydaweg, fel yn Gymraeg (mae hyn yn amlwg o darddiad hanesyddol y gair), ond gan mai plant oedd yn bugeilio fel arfer yn y gorffennol, daeth 'plentyn' yn ystyr newydd, mwy cyffredinol i'r gair mewn sawl tafodiaith o'r iaith Lydaweg (Watkins 1961:222–223).

Mae'n bosibl i air newid trwy **drosiad** (*metaphor*), sef bod siaradwyr yn gweld tebygrwydd o ryw fath rhwng dau beth ac yn eu cysylltu'n ieithyddol. Soniwyd uchod am y gair *troed* yn cyfeirio at droed cadair yn ogystal â throed person. Mae'n debyg mai 'troed person' oedd y cyfeirydd gwreiddiol a bod ystyr y gair wedi ehangu'n drosiadol i gynnwys 'troed cadair' oherwydd tebygrwydd canfyddedig rhwng y ddau beth hyn.

Weithiau mae'r synnwyr newydd, trosiadol yn dod yn synnwyr sylfaenol newydd y gair ac yn disodli'r hen synnwyr yn llwyr. Mae Watkins (1961:221–222) yn rhestru enghreifftiau diddorol. Er enghraifft, ystyr gwreiddiol y gair Lladin *testa* oedd 'pot' ac un o'i synhwyrâu trosiadol oedd 'pen dyn'. Symudodd ystyr y gair yn raddol i ddynodi 'pen' fel prif ystyr y gair, ac felly disodlodd *testa* yr hen air am 'pen', sef *caput*. Dyna'r gair sylfaenol am 'pen' mewn rhai o'r ieithoedd Romáwns modern: Eidaleg *testa*, Ffrangeg *tête* (mae'r ieithoedd Romáwns yn is-gangen o gangen Lladinaidd y teulu Indo-Ewropeaidd, gw. Ffigur 3 yn Rhan I).

Mae semantegwyr wedi awgrymu dwy ffenomen arall a all esbonio newid hanesyddol, sef gwellhau (*amelioration*) a difriäeth (*pejoration*), lle mae synnwyr yn cael ei gysylltu â gwerth cadarnhaol neu negyddol gan siaradwyr. Enghraifft Gymraeg o ddifriäeth yw'r ansoddair *gwirion* (sy'n debyg i'r Saesneg *silly*, a drafodir gan Riemer 2010:375). Mewn Cymraeg Canol, synhwyrâu *gwirion* oedd 'pur, dibechod, cywir, ffyddlon' a.y.b. (gw. *gwirion* yn GPC). Rhestrir yr enghraifft gyntaf o'r synhwyrâu negyddol 'penwan, ynfyd, ffôl' yn y bymthegfed ganrif a'r unfed ganrif ar bymtheg yn GPC. Mae'r gwrthwyneb, sef gwella'r ystyr, wedi digwydd gyda'r gair Saesneg *nice*. Synhwyrâu cynharaf yr ansoddair mewn Saesneg Canol yw 'syml, ffôl, gwirion' ac mae'r synhwyrâu modern, cadarnhaol yn digwydd yn y ddeunawfed ganrif (Riemer 2010:375, gw. hefyd *nice* yn yr OED).

Ni all cyfyngu ac ehangu, neu wella a difriö, esbonio pob newid semantegol, er hynny. Mae Riemer (2010:375) yn rhoi'r enghraifft lle mae'r enw Lladin *ver* 'cynhaeaf' wedi datblygu'n eiriau sy'n golygu 'haf' mewn ieithoedd Romáwns, e.e. Sbaeneg *verano*, Rwmaneg *vara*. Gelwir proses o'r math hwn yn **newid metonymig** (*metonymic change*). Golyga hynny newid ystyr oherwydd bod dau synnwyr yn agos at ei gilydd, o ran gofod neu'n amser, neu weithiau o

ran y syniad. Dywedir bod y synhwyrddau'n cydgyffwrdd (*contiguous*). Mae hynny'n amlwg gyda'r newid 'cynhaef' → 'haf': mae'r ddau synnwyr yn agos yn amserol ac yn syniadol. Mae'r esboniad hwn yn gweithio gyda nifer o'r enghreifftiau uchod, hefyd. Er enghraifft, yr oedd 'rhywun sy'n bugeilio' a 'plentyn' yn ddau synnwyr oedd yn cydgyffwrdd yn achos y gair Llydaweg *bugel*.

Mae'r categorïau a drafodir uchod yn ddefnyddiol ar gyfer disgrifio newid hanesyddol semantig, â rhai rhesymau syniadol a gwybyddol wrth wraidd y newid. Ond nid ydynt yn ei esbonio'n ddamcaniaethol. Mae'r ddamcaniaeth **confensiynoli goblygaethau** (*conventionalisation of implicature*) yn gwneud hynny, heb fod yn anghymarus, o reidrwydd, â'r categorïau disgrifiadol a drafodwyd uchod. Mae'r ddamcaniaeth hon yn defnyddio data pragmatig, sef astudio cyd-destunau lle y defnyddir y gair yn aml. Gall y cyd-destun hwn fod yn un negyddol, er enghraifft, neu'n un trosiadol. Caiff **goblygaethau** (*implicatures*) o'r cyd-destunau hyn (e.e. bod *nice* yn rhywbeth cadarnhaol, ond gw. Adran 35.2) eu cryfhau gydag amser, a gall y synnwyr goblygaethol ddod yn synnwyr arferol i'r gair. Ceir felly air amlystyr, a gall yr hen synnwyr hefyd ddiflannu yn nes ymlaen. Felly, mae cysylltiad diddorol rhwng pragmateg a semanteg: mae casgliadau a wneir o lefariadau'n dod yn rhan o ystyr geiriol gydag amser. Gwelir enghraifft o hyn gyda berfau sy'n golygu 'mynd' mewn gwahanol ieithoedd, yn yr adran nesaf. Enghraifft arall a drafodir gan Traugott (1989:34–35) a Riemer (2010:380) yw newid ystyron diriaethol yn rhai haniaethol. Digwydd hyn mewn llawer o ieithoedd, e.e. yn ystyr 'chwerw'. Gyda'r ansoddair Cymraeg *chwerw*, gwelir y newid o'r ystyr 'gwrthwyneb i felys' → '(person) sbeitleyd, cas'. Cymharer *bitter* yn Saesneg, a'r Roeg *pikros* 'miniog, chwerw' sydd hefyd yn golygu 'sbeitleyd, cas'.

33.2 Ystyr berfol

Un o'r enghreifftiau mwyaf hysbys o newid hanesyddol o ran berfau yw'r newid yn ystyr berfau sy'n dynodi perthnasau gofodol megis 'mynd' a 'dod' i ystyron amserol. Ystyrier:

(95) I'm going to call my mum tomorrow.

Ni chyfeirir at symud tuag at ryw nod, ond yn hytrach at fwriad i wneud rhywbeth yn y dyfodol. Trafodir y newid hwn, sy'n digwydd mewn llawer o wahanol ieithoedd, yn fanwl gan Bybee et al. (1991) a Bybee (2007), a chan R.M. Jones (2010) a P. Davies & Shank (2020) yn achos y Gymraeg. Mae'r newid hwn yn enghraifft o ramadegoli (*grammaticalisation*), sef bod geiriau'n newid dros amser o fod ag ystyr geiriol i fod ag ystyr gramadegol. Ceir y defnydd a welir yn (95) yn y Gymraeg, hefyd:

(96) Fi'n mynd i ffonio mam fory.

Mae'r defnydd hwn yn bodoli ochr yn ochr â'r defnydd gofodol (*rwy'n mynd i Aberystwyth*). Digwydd y newid hwn drwy stad ganolog lle mae'r ystyr 'symud tuag at ryw nod' wedi datblygu'n ystyr sy'n cyfleu 'bwriad' (sy'n gallu cynnwys symud, hefyd). Mae enghraifft P. Davies & Shank yn adlewyrchu hyn:

(97) a. Dw i'n **mynd** i Gaernarfon
b. Dw i'n **mynd** i brynu bara

SYMUD TUAG AT Y NOD
BWRIAD

c. Dw i'n **mynd** i farw

AMSER DYFODOL

Gyda (97b), bwriad i wneud rhywbeth yw'r prif ystyr, ond mae'n bosibl deall bod y siaradwr yn bwriadu mynd i'r siop. Yn achos (97c), nid yw'n bosibl dehongli bod y siaradwr yn bwriadu symud i unrhyw le (yn gorfforol, beth bynnag). Darganfu P. Davies & Shank fod y defnydd a welir yn (97b) a (97c) yn bodoli ers y 16eg ganrif a bod hyn yn cynyddu mewn amllder ar ddechrau'r 20fed ganrif. Mae'n bosibl bod cydgyffwrdd dwys â'r Saesneg yn ystod y cyfnod hwn wedi peri i'r proses gramadegoli gyflymu.

34 Ystyr mewn cyd-destun

LAURA ARMAN

Gellir dehongli cyd-destun yn gul neu'n eang. Crybwyllwyd uchod fod ystyr mewn cyd-destun yn cyfeirio at ddealltwriaeth y **cyd-siaradwr(aig)** (*interlocutor*) sy'n darparu'r wybodaeth yn ogystal â'r cyd-siaradwr sy'n derbyn yr wybodaeth. Mae'r cyd-siaradwyr, mewn gwirionedd, yn delio â sawl cyd-destun ar y tro. Mae'n rhaid i'r gwrandäwr(aig) dalu sylw i gyd-destun geiriau'r frawddeg er mwyn **dadamwyso** (*disambiguate*) ystyr geiriau homonymig—fel *allwedd* yr offeryn ac *allwedd* y testun sy'n egluro symbolau. Mae sawl ffordd o ddeall ystyr, ar wahân i'r ystyr brawddegol sy'n codi o gyfuniadau posib ystyron geiriau'r **llefariad** (*utterance*).

Mae **llefariad** yn gysyniad sydd fymryn yn wahanol i frawddeg. Cyfeiria'r term llefariad at unrhyw ddefnydd o iaith sy'n cyfleu ystyr i gyd-siaradwyr. Mae *da!*, yn *gwmws*, neu *dydw i ddim yn ail-gylchu* i gyd yn llefariadau sydd ag ystyr penodol pan gânt eu hystyried o fewn eu cyd-destunau unigryw, e.e. dweud *da!* fel ymateb wrth glywed am lwyddiant cyd-weithiwr mewn ffordd sy'n ei longyfarch, neu ddefnyddio *yn gwmws* wrth gysuro mam-gu dros y ffôn. Gall llefariad gyfeirio at unrhyw ddefnydd o iaith ar lafar, yn ysgrifenedig, mewn iaith arwyddion (*sign language*), mewn Braille a.y.b. Yn yr un modd, deallir 'siaradwr' fel gair sy'n golygu cyd-siaradwr sy'n darparu gwybodaeth ar lafar, arwyddwr(aig), neu awdur, a gwrandäwr i olygu cyd-siaradwr sy'n derbyn gwybodaeth ar lafar, gwyliwr/wraig, neu ddarllenwr/wraig, gan ddibynnu ar gyfrwng yr iaith dan sylw.

Er mwyn dehongli ystyr y siaradwr yn gywir, mae angen i'r gwrandäwr ystyried manylion fel pwnc y llefariad, amgylchiadau'r llefariad, a'r wybodaeth gyffredinol y maent yn ei rhannu. Mae cyd-siaradwyr yn cydweithio i gyrraedd y nod o gyd-ddealltwriaeth, gyda chytundeb dealledig fod y siaradwr wedi gwirio bod yr wybodaeth ar gael.

Wrth ail-edrych ar enghraifft (86), gwelir bod pob un o'r cyd-destunau hyn yn angenrheidiol i ddealltwriaeth y gwrandäwr o'r ystyr yr oedd y siaradwr yn ei fwriadu. Yn y llefariad *mae'n oer, on'd ydy?* rhwng siaradwyr sydd wyneb yn wyneb ar ddiwrnod poeth, mae angen i'r gwrandäwr wybod y canlynol er mwyn deall mai dweud rhywbeth